

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικό και Καποδιστριακό
Πανεπιστήμιο Αθηνών

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ
ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ Π.Μ.Σ. ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ – ΘΕΩΡΙΑ
ΚΑΙ ΕΦΑΡΜΟΓΕΣ ΤΟΥ ΛΑΪΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΣΤΕΡΓΙΑΝΗ ΓΕΩΡΓΑΚΟΥΔΗ

Α.Μ. 1110

Θέμα:

«Μια οργάνωση νέων σε καιρό πολέμου: Αναλύοντας το Ημερολόγιο της
Γεωργίας Μαυραγάνη, Διοικήτριας της Περιφερειακής Διοίκησης Θηλέων
Μεσσηνίας της ΕΟΝ (1941).»

Αθήνα 2020

ΣΤΕΡΓΙΑΝΗ ΓΕΩΡΓΑΚΟΥΔΗ

«Μια οργάνωση νέων σε καιρό πολέμου: Αναλύοντας το Ημερολόγιο της Γεωργίας Μαυραγάνη, Διοικήτριας της Περιφερειακής Διοίκησης Θηλέων Μεσσηνίας της ΕΟΝ (1941).»

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Επόπτρια:

Βασιλική Χρυσανθοπούλου, Επίκουρη Καθηγήτρια Κοινωνικής Λαογραφίας

Επιτροπή:

Μαριάνθη Καπλάνογλου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Λαογραφίας

Ιωάννης Καραχρήστος, Εντεταλμένος Ερευνητής της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	3
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ: ΕΝΑ ΙΔΙΟΥΤΥΠΟ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΚΟ ΕΙΔΟΣ	
1.1. Το ημερολόγιο ως βιογραφικό και αρχειακό υλικό.....	8
1.2. Τα ημερολόγια του ελληνοϊταλικού πολέμου.....	18
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ	
2.1. Η μεταξική διακυβέρνηση.....	23
2.2. Η ιδεολογία του καθεστώτος.....	30
2.3. Η δημιουργία της ΕΟΝ.....	37
2.4. <i>Η Νεολαία</i> : το περιοδικό της ΕΟΝ.....	50
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. ΤΟ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ ΤΗΣ ΓΕΩΡΓΙΑΣ ΜΑΥΡΑΓΑΝΗ	
3.1. Γεωργία Μαυραγάνη, μια ξεχωριστή γυναίκα της εποχής.....	53
3.2. Το Ημερολόγιο της Μαυραγάνη και η αποτύπωση της καθημερινότητας των ΕΟΝιτισσών.....	60
3.3. Η διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας σε καιρό πολέμου	66
3.4. Η ανάπτυξη θεσμών και δράσεων της ΕΟΝ κατά τη διάρκεια του πολέμου.....	73
3.5. Η λατρεία στο πρόσωπο του Μεταξά και ο θάνατός του.....	84
3.6. Η ψυχαγωγία σε καιρό πολέμου και το δημόσιο πρόσωπο της ΕΟΝ.....	93
3.7. Η προσέγγιση των δύο φύλων στο πλαίσιο της ΕΟΝ.....	100
3.8. Το τέλος της ΕΟΝ και η αρχή της Κατοχής.....	103
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	110
ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	114
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....	121

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

«Ο πόλεμος ξαφνικά αφαίρεσε τα προσωπεία και ανάγκασε τους ανθρώπους να αποκτήσουν επίγνωση του τι είναι αληθινά ο εσωτερικός εαυτός, τους αποκάλυψε το παιδί μέσα τους, το πρωτόγονο και το άγριο. Όπως ένα ντροπαλό παιδί, σηκώνει το βλέμμα προς τον πατέρα του, έτσι και οι κριτικοί που άλλοτε ήσαν γεμάτοι αυτοπεποίθηση κοιτάζουν τώρα με αφοσίωση όσους θεωρούν ότι έχουν ισχύ ή έστω κτηνώδη δύναμη και ζητούν την προστασία τους... Το μάθημα που παίρνουμε εδώ μπορεί κάλλιστα να έχει ως εξής: σε ειρηνικούς καιρούς ας μην ντρεπόμαστε να αναγνωρίσουμε τον πρωτόγονο άνθρωπο ακόμη και το ζώο· δεν είναι ντροπή να έχουμε φυσικούς δεσμούς με ό,τι είναι φυσικό. Σε καιρό πολέμου, ας μην απορρίπτουμε τις πιο εκλεπτυσμένες πολιτιστικές μας αξίες, όπως κάνουν τόσοι και τόσοι δειλοί, και ας μην συμβιβαζόμαστε περισσότερο απ'ό,τι είναι απολύτως αναγκαίο.»

Ferenczi¹

Αντικείμενο της παρούσας εργασίας αποτελεί η δράση μιας οργάνωσης νέων στον ελληνοϊταλικό πόλεμο μέσα από την ανάλυση του Ημερολογίου της Γεωργίας Μαυραγάνη, Βαθμοφόρου της Εθνικής Οργάνωσης Νεολαίας Καλαμάτας. Το Ημερολόγιο αυτό έφτασε στα χέρια μου τυχαία μέσω του εγγονού της Γιώργου Μακριδάκη. Με τον Γιώργο μας συνδέει μια μακρόχρονη φιλία και τον είχα ακούσει πολλές φορές να αναφέρεται με υπερηφάνεια στη γιαγιά του η οποία ουσιαστικά ήταν αυτή που τον μεγάλωσε, στην οικία μάλιστα που διαμένει τώρα ο ίδιος. Σε μία από τις επισκέψεις μου στο σπίτι του στον Άγιο Δημήτριο τον Αύγουστο του 2018 μου έδειξε το Ημερολόγιο της γιαγιάς του, κάποιες φωτογραφίες της, διάφορα επίσημα έγγραφα της, την κονκάρδα της ΕΟΝ και μία σφαίρα που δεν κατάφερε να βρει το στόχο της, αφού πέρασε ξυστά από δίπλα της, όλα αυτά τα παραθέτω στο Παράρτημα της παρούσας εργασίας. Μιλώντας μαζί του γι'αυτήν γοητεύτηκα από την αφήγηση του, τον ηρωικό της χαρακτήρα και την θαύμασα ως γενναία γυναίκα μιας αλλοτινής εποχής που δεν κάμφθηκε από τις γνωστές έμφυλες διακρίσεις και τις αντιξοότητες

του πολέμου. Του ζήτησα να δανειστώ το Ημερολόγιό της προκειμένου να το διαβάσω, όμως πολύ ευγενικά μου αρνήθηκε δεδομένου ότι γι' αυτόν έχει πολύ μεγάλη συναισθηματική αξία και δεν θα ήθελε να διακινδυνεύσει τον δανεισμό του. Άλλη επιλογή δεν είχα παρά να το φωτογραφίσω, όπως κι έγινε. Το διάβασα κι αποφάσισα πως θα άξιζε να αποτελέσει το θέμα της διπλωματικής μου.

Η Γεωργία Μαυραγάνη ήταν Διοικήτρια της Περιφερειακής Διοίκησης Θηλέων Μεσσηνίας της ΕΟΝ. Ανάμεσα στα διάφορα καθήκοντα που είχε ως η πιο υψηλόβαθμη Βαθμοφόρος της συγκεκριμένης Περιφερειακής Διοίκησης αποτελούσε η καταγραφή των δραστηριοτήτων της ΕΟΝ Θηλέων Μεσσηνίας σε Ημερολόγιο. Το Ημερολόγιο αυτό καλύπτει την χρονική περίοδο 6 μηνών (από 1^η Ιανουαρίου του 1941 έως 6 Ιουνίου του 1941) και εκτείνεται σε 92 ημέρες. Κάποιες μέρες περιγράφονται με περισσότερες λεπτομέρειες, κάποιες άλλες αρκετά περιληπτικά, ενίοτε περιγράφονται απλώς οι διάφορες αρμοδιότητες και λειτουργίες της συγκεκριμένης Διοίκησης, ενώ σε κάποιες σελίδες η Γεωργία Μαυραγάνη θέλησε να καταγράψει τα συναισθήματα και τις σκέψεις της απέναντι στα γεγονότα.. Η καταγραφή κάθε ημέρας ξεκινά με την ημερομηνία, κάποιες μέρες ωστόσο συμπύσσονται και γράφονται όλες μαζί περιληπτικά.

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η μελέτη της προσωπικότητας της Γεωργίας Μαυραγάνη, ως μιας ξεχωριστής γυναίκας της εποχής και μέσω αυτής η μελέτη του σημαντικού ρόλου των γυναικών και των νέων, του στρατού των μετόπισθεν, στον ελληνοϊταλικό πόλεμο. Η εργασία αυτή αποτελεί επίσης μια προσπάθεια διερεύνησης του πώς συγκροτείται η εθνική ταυτότητα σε κρίσιμες μεθοριακές περιόδους πολέμου με τη χρήση της πολιτισμικής μνήμης, καθώς και των θεσμών και του συλλογικού ήθους που αναπτύσσονται στο πλαίσιο μιας οργάνωσης νέων και συγκεκριμένα της ΕΟΝ. Τέλος, αντικείμενο μελέτης της παρούσας διατριβής αποτελούν η κοινωνικοποίηση των παιδιών και των νέων και των δύο φύλων στο πλαίσιο της ΕΟΝ, η προσωπολατρία που αναπτύχθηκε γύρω από τον Ιωάννη Μεταξά και η συμβολή της ψυχαγωγίας στην ανύψωση του ηθικού του μαχόμενου και άμαχου πληθυσμού.

Η εργασία αυτή αποτελεί μια απόπειρα διεπιστημονικής προσέγγισης ενός Ημερολογίου της ΕΟΝ με ιδιαίτερη εστίαση σε θεματικές που αφορούν τη Λαογραφία, την Ιστορία και την Βιογραφική Προσέγγιση. Για την εκπόνηση της έγινε ευρεία βιβλιογραφική έρευνα σε πηγές, βιβλία, διατριβές και σε άρθρα

εφημερίδων προκειμένου να παρουσιαστεί η περίοδος διακυβέρνησης του Μεταξά, καθώς και το ιδεολογικό και παιδαγωγικό πλαίσιο που εισήγαγε με την ίδρυση της ΕΟΝ και την έκδοση των περιοδικών της κυβέρνησής του. Επιπλέον, πραγματοποιήθηκαν συνεντεύξεις με την κόρη, τον γαμπρό και τον εγγονό της Γεωργίας Μαυραγάνη. Οι συνεντεύξεις αυτές παρατίθενται στο Παράρτημα της εργασίας με την άδεια των συνεντευξιαζομένων. Ο συνδυασμός των μεθόδων αυτών αποδείχθηκε αναγκαίος και πολύτιμος στην κατανόηση της προσωπικότητας της Μαυραγάνη και βοήθησε να φωτιστούν πτυχές της εποχής εκείνης που συμπληρώνουν και αναδεικνύουν το υλικό του Ημερολογίου.

Για την συγγραφή της παρούσας εργασίας θεωρήθηκε αναγκαία η μελέτη των τευχών της *Νεολαίας*. Στις σελίδες του περιοδικού αποτυπώνεται η δράση της ΕΟΝ τόσο προπολεμικά όσο και κατά τη διάρκεια του πολέμου καθώς και η διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας στους κόλπους της μεταξικής Νεολαίας. Ιδιαίτερα βοηθητική στάθηκε η ιστοσελίδα που αφορά στη ζωή και το έργο του Ιωάννη Μεταξά και έχει επιμεληθεί η εγγονή του Ιωάννα Φωκά καθώς σε αυτή υπάρχουν αναρτημένα όλα τα τεύχη του περιοδικού αλλά και γενικότερα πλούσιο υλικό για την εποχή (αρχεία, φωτογραφίες, δημοσιεύματα, άρθρα).²

Η μελέτη όλων αυτών βασίζεται στη χρήση της κοινωνικο-ιστορικής μεθόδου της Λαογραφίας. Το Ημερολόγιο παρουσιάζεται και αναλύεται μέσα στα κοινωνικο-ιστορικά συμφραζόμενα της εποχής που γράφτηκε. Για το λόγο αυτό κρίθηκε αναγκαία η παρουσίαση της πολιτικής κατάστασης και του ιστορικού γίνεσθαι της μεταξικής περιόδου. Η Μαυραγάνη κατά τη συγγραφή του Ημερολογίου αποφεύγει να χρησιμοποιήσει το πρώτο ενικό πρόσωπο ακόμη κι όταν το υποκείμενο των ενεργειών είναι η ίδια. Η ταυτότητά της εκφράζεται μέσα από την ομάδα, την κοινή ομαδική προσπάθεια που ενώνει όλα τα μέλη της ΕΟΝ. Η ομαδικότητα είναι αναμφισβήτητα μαζί με «το κατά παράδοσιν» και «το αυθόρμητον» ένα από τα τρία βασικά χαρακτηριστικά των λαογραφικών φαινομένων.³ Σημαντική επίσης έννοια συνιστά αυτή της *communitas* για τα μεθοριακά φαινόμενα του Victor Turner. Η κοινότητα προκειμένου να αντιμετωπίσει την κρίση θωρακίζεται με ένα μείγμα ταπεινότητας, ιερότητας, ομοιογένειας και συντροφικότητας.⁴

Η παρούσα διατριβή αποτελείται από τα εξής τμήματα: Εισαγωγή· Κεφάλαια 1 έως 3· Συμπεράσματα· Πηγές και Βιβλιογραφία· Παράρτημα· Ακουστικός Ψηφιακός Δίσκος (CD) με τις συνεντεύξεις των επιγόνων της Γεωργίας Μαυραγάνη.

Στο πρώτο κεφάλαιο αναλύεται το Ημερολόγιο ως ένα ιδιότυπο γραμματειακό είδος που κινείται ανάμεσα στα όρια της ιστορίας, της λογοτεχνίας και της καταγραφής της καθημερινότητας και μας επιτρέπει να μελετήσουμε την ιστορία από τη σκοποιά της υποκειμενικά βιωμένης εμπειρίας. Γίνεται επίσης ιδιαίτερη αναφορά στα χαρακτηριστικά των ημερολογίων του ελληνοϊταλικού πολέμου, στην ευρύτερη κατηγορία των οποίων εντάσσεται το Ημερολόγιο της Μαυραγάνη. Στο δεύτερο κεφάλαιο περιγράφεται αδρομερώς το ιστορικό και πολιτικό πλαίσιο της μεταξικής διακυβέρνησης, προκειμένου να ενταχθεί το Ημερολόγιο στο κοινωνικο-ιστορικό γίνεσθαι της εποχής. Στο τρίτο και πιο εκτενές κεφάλαιο γίνεται η ανάλυση του Ημερολογίου της Μαυραγάνη με άξονες συγκεκριμένες θεματικές που αφορούν τη Λαογραφία και σχετίζονται κυρίως με την καθημερινότητα και τη συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας στην κρίσιμη-μεθοριακή περίοδο του Ελληνοϊταλικού πολέμου, πάντα όμως μέσα από το πρίσμα της ιδεολογίας της ΕΟΝ.

Ακολουθούν τα συμπεράσματα. Στο τμήμα αυτό συνοψίζονται και σχολιάζονται τα ερωτήματα και οι σκοποί που τέθηκαν στην Εισαγωγή. Ως μέρος της εργασίας αυτής παρατίθενται στο Παράρτημα οι συνεντεύξεις των συγγενών της Γεωργίας Μαυραγάνη, φωτογραφικό υλικό και ολόκληρο το Ημερολόγιο. Για την παράθεση του έχω την άδεια του κατόχου του Γεωργίου Μακρινδάκη, εγγονού της Γεωργίας Μαυραγάνη. Θεωρώ πως με αυτό τον τρόπο μπορεί να «ακουστεί» η δική της ιστορία, έτσι ακριβώς όπως την βίωσε και την κατέγραψε. Στις προθέσεις τις ίδιες δεν ήταν ποτέ η δημοσίευση του υλικού αυτού κι αυτό είναι πολύ σημαντικό καθώς το υλικό δεν έχει υποστεί καμία επεξεργασία. Τα γεγονότα καταγράφονται σχεδόν τη στιγμή που συμβαίνουν. Αντέγραψα με πολύ σεβασμό και προσοχή το κείμενο της χωρίς να προβώ σε οποιαδήποτε διόρθωση ή βελτίωση ως προς την ορθογραφία και τη γλωσσική διατύπωση.

Τέλος, θα ήθελα να εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες στην οικογένεια της Γεωργίας Μαυραγάνη, στην κόρη της Σοφία Σεντονά, στον γαμπρό της Νίκο Μακρινδάκη και στον εγγονό της Γιώργο Μακρινδάκη, για την εμπιστοσύνη που μου έδειξαν και τη βοήθειά τους. Γνωρίζω πόσο πολύ την αγαπούν και την θυμούνται, τώρα πια είναι και για μένα πολύ αγαπημένο πρόσωπο. Τέλος ευχαριστώ πολύ την επιβλέπουσα της παρούσας εργασίας, κα Βασιλική Χρυσανθοπούλου και τα μέλη της επιτροπής, κα Μαριάνθη Καπλάνογλου και κ. Ιωάννη Καραχρήστο.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

¹ Ferenczi S, The glacial period of dangers, *Nyugat*,7, 1914, σ. 268-276

² <http://ioannismetaxas.gr/index.html>

³ Μερακλής Γ, *Ελληνική Λαογραφία: Κοινωνική συγκρότηση, ήθη και έθιμα, λαϊκή τέχνη 2011*, Αθήνα: Καρδαμίτσα, σ.14

⁴ Βλ. σχ.: Turner V. “Liminality and Cummunitas,” in *The Ritual Process: Structure and Anti-Sructure* (Chicago: Aldine Publishing, 1969), pp. 94-113, 125-30

1. ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ: ΕΝΑ ΙΔΙΟΤΥΠΟ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΚΟ ΕΙΔΟΣ

1.1. Το ημερολόγιο ως βιογραφικό και αρχειακό υλικό

Οι κοινωνικές επιστήμες ξεκίνησαν να αξιοποιούν βιογραφικό υλικό πολύ πριν από τον 20^ο αιώνα. Η αξιοποίηση των προφορικών πηγών έχει τις απαρχές της ήδη στον 5^ο αιώνα π.Χ., με τον Ηρόδοτο να αναζητά τους αυτόπτες μάρτυρες των γεγονότων προκειμένου να διασταυρώσει τις μαρτυρίες του. Στην κοινωνιολογία, η χρησιμοποίηση βιογραφικών στοιχείων ανάγεται στα τέλη του πρώτου παγκόσμιου πολέμου, με τη Σχολή του Σικάγου, όταν οι W.I. Thomas και F. Znaniecki δημοσίευσαν την μελέτη τους για την μετανάστευση των πολωνών αγροτών στην Αμερική. Οι Thomas και Znaniecki έδωσαν μεγάλη σημασία στην αλληλογραφία των πολωνών μεταναστών και στην αυτοβιογραφία ενός από αυτούς προσπαθώντας να κατανοήσουν πώς οι ευρύτερες θεσμικές λογικές βιώνονται σε υποκειμενικό επίπεδο. Μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο ωστόσο κυριαρχούν στην έρευνα οι ποσοτικές μέθοδοι που στρέφουν το ενδιαφέρον τους στην κατηγοριοποίηση σε μια προσπάθεια να αντικειμενικοποιήσουν τα δεδομένα τους.¹

Στη δεκαετία του 1960 παρατηρείται σημαντική ανάπτυξη της βιογραφικής μεθόδου,² ως μια απάντηση στην ανεπάρκεια των ποσοτικών αναλύσεων ως προς την βαθύτερη κατανόηση των κοινωνικών φαινομένων και των διαδικασιών που διαμορφώνουν στάσεις σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο. Η κοινωνιολογική έρευνα επικεντρώνεται στο υποκείμενο, την καθημερινότητα, τις κοινωνικές δραστηριότητες και στο νόημά τους.³ Στο πλαίσιο λοιπόν αυτό αναπτύσσεται η προφορική ιστορία, μια ιστορία «από τη βάση» όχι απλώς των επίσημων πρωταγωνιστών αλλά και του λαού. Η Πασσερίνι σημειώνει πως την ιστοριογραφία εδώ και χρόνια την απασχολεί το ζήτημα του ορισμού των υποκειμένων της ιστορικής αλλαγής. Ως υποκείμενα θεωρήθηκαν εξέχουσες προσωπικότητες, κυρίως άνδρες και ορισμένες μορφές συλλογικότητας: το έθνος, η τάξη, το κόμμα και πρόσφατα η οικογένεια. Τις τελευταίες ωστόσο δεκαετίες υπάρχει μια δραστηριότητα προς την αποδοχή «νέων» υποκειμένων. Χάρη στην πρόσφατη στροφή του ενδιαφέροντος στο φύλο και στη γενιά, τα παιδιά, οι ηλικιωμένοι, οι επίσημες και ανεπίσημες ενώσεις γυναικών και ανδρών άρχισαν να απασχολούν την έρευνα.⁴

«Η υποκειμενικότητα των μαρτυριών είναι βασική αναλυτική έννοια της προφορικής ιστορίας και δεν μειώνει αλλά ενισχύει την ερμηνευτική τους αξία, καθώς αποκαλύπτουν πληροφορίες για την καθημερινή ζωή ή για σημαντικά γεγονότα που οι επίσημες πηγές συχνά αγνοούν ή αποσιωπούν».⁵ Η μελέτη βιογραφικών στοιχείων και προσωπικών μαρτυριών συντελεί στη σύνδεση συγκεκριμένων ατόμων και ομάδων με την ιστορία της ευρύτερης κοινωνίας.⁶ Βασική παραδοχή της βιογραφικής προσέγγισης αποτελεί πως κάθε αφήγηση ζωής⁷ είναι φορέας κοινωνιολογικής γνώσης και μια πρώτη ύλη που συμπυκνώνει ένα πολύτιμο κοινωνιολογικά υλικό. Τα κείμενα αυτοβιογραφικού χαρακτήρα που κινούνται ανάμεσα στην προφορική και γραπτή πηγή συμβάλλουν στην θέαση της ιστορίας από μια σκοπιά ψυχο-πολιτισμική.⁸ Το υποκείμενο της αυτοβιογραφίας δανείζεται πεποιθήσεις, μοτίβα, αποφθέγματα του παρελθόντος, της οικογένειας, της κοινότητας εκφράζοντας έτσι συλλογικές μνήμες λαών και εθνών. Σημαντικά γνωρίσματα αυτής της προσέγγισης συνιστούν: «α) η κατανόηση των κοινωνικών σχέσεων και φαινομένων μέσα από την διερεύνηση της ατομικής ζωής, β) η διαχρονική θεώρηση της ατομικής και κοινωνικής ζωής, και γ) η έμφαση στην υποκειμενική πρόσληψη των κοινωνικών φαινομένων».⁹

Η Κωνσταντίνα Μπάδα και η Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν σημειώνουν πως η προφορική ιστορία στην Ελλάδα έχει την αφετηρία της στα τέλη του 19^{ου} αιώνα με τις καταγραφές λαογράφων, λογοτεχνών, τοπικών λογίων και ξένων εθνογράφων. Οι καταγραφές ωστόσο αυτές στερούνταν ιστορικών πλαισίων και πληροφοριών για τους κοινωνικούς του φορείς. Εξαίρεση αποτελεί το έργο της Μέλπωσ Μερλιέ, τη δεκαετία του 1930, η οποία ξεκίνησε να συγκεντρώνει προφορικές αφηγήσεις προσφύγων από τη Μικρά Ασία.¹⁰

Οι πληροφορίες για τη ζωή ενός ατόμου εμπεριέχονται σε ποικίλες μορφές αυτοβιογραφικού υλικού. Το υλικό αυτό ο ερευνητής το βρίσκει έτοιμο και άλλες φορές το εξάγει μέσα από την ερευνητική διαδικασία. Τα ημερολόγια αποτελούν μια κατηγορία στην οποία συγκεντρώνεται βιογραφικό υλικό για προσωπικούς λόγους ή για τις ανάγκες δημοσίων ή άλλων υπηρεσιών (άλλες μορφές βιογραφικού υλικού αποτελούν οι (αυτο)βιογραφίες, η αλληλογραφία, αρχειακό υλικό με λόγους και μαρτυρίες, αφηγήσεις ζωής, ιστορίες ζωής, η εθνοβιογραφία ή βιογραφία ομάδας).¹¹ Η μελέτη ενός ημερολογίου παρέχει λοιπόν τη δυνατότητα επεξεργασίας βιογραφικού

υλικού, χρειάζεται ωστόσο πάντα να λαμβάνονται υπόψη οι διαδικασίες παραγωγής, τα κίνητρα που ωθούν κάποιον στη συγγραφή, η οπτική γωνία μέσα από την οποία εξιστορούνται τα γεγονότα και τα ενδεχόμενα κενά που συνεπάγονται.¹² Ως κείμενο ένα ημερολόγιο φέρει τα ξεχωριστά σημάδια της συνειδητής και ασυνείδητης εξέτασης των γεγονότων από τον συγγραφέα, τα οποία αποτυπώνονται σε αυτά που επιλέγει να συμπεριλάβει σε αυτό αλλά και να αποκρύψει. Η εξέταση της γλώσσας είναι πολύ σημαντική καθώς αυτή μπορεί να αντανακλά, να διαιωνίζει αλλά και να αποδομεί τους πολιτιστικούς μύθους για τη φυλή, την τάξη και το φύλο.¹³

Τα ημερολόγια που χρησιμοποιούνται για την καταγραφή γεγονότων όπως εμπειρίες ταξιδιού ή πεδία μαχών αποτελούν υποκατηγορία του ημερολογίου. Πολλά βήματα εμπλέκονται στη διαδικασία της συγγραφής τους κι έτσι η ενασχόληση με αυτά μπορεί να αποδειχθεί κερδοφόρα όσο αφορά το περιεχόμενο των ημερολογίων, τα κίνητρα για τη διατήρησή του, ακόμη και την καταστροφή του.¹⁴

Αρχικά, η ημερολογιακή μαρτυρία αντιμετωπίστηκε με δυσπιστία και επιφύλαξη ως προς την εξαγωγή «αντικειμενικών» συμπερασμάτων. Στο τέλος ωστόσο του 20^{ου} αι. ήταν έντονη πλέον η ανάγκη του σύγχρονου κόσμου για την έκφραση της υποκειμενικότητας. Η Πασσερίνι εύστοχα κάνει λόγο για το «δικαίωμα στην αυτοβιογραφία».¹⁵ Μέχρι πρόσφατα η συστηματική ένταξη αυτοβιογραφικών κειμένων στις ιστορικές πηγές δεν ήταν αποδεκτή. Το φιλοσοφικό πλαίσιο της ιστοριογραφίας δεν επέτρεπε στους ειδήμονες να ασχοληθούν με τις υποκειμενικότητες. Για πολλά χρόνια, η ορθόδοξη κοινωνική επιστήμη και ο ορθόδοξος μαρξισμός είχαν στραμμένο το βλέμμα τους αποκλειστικά στις κοινωνικές δομές και διαδικασίες.¹⁶ Οι ερευνητές λοιπόν ακόμα και όταν μελετούσαν το υποκείμενο ουσιαστικά περιορίζονταν στο λευκό και αρσενικό υποκείμενο,¹⁷ παραγκωνίζοντας πληθυσμιακές ομάδες, όπως οι γυναίκες και έθνη. Σήμερα, επανακαθορίζονται τα όρια μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου και «το κέντρο βάρους μετατοπίστηκε από τις δομές και τις διαδικασίες στις κουλτούρες και στα βιώματα των απλών ανθρώπων»¹⁸, καθώς η μελέτη στρέφεται «στις συνθήκες της καθημερινής ζωής όπως τη βιώνουν οι απλοί άνθρωποι».¹⁹ Αυτό που απασχολεί τις κοινωνικές επιστήμες είναι η έννοια της υποκειμενικότητας υπό το πρίσμα πως η μελέτη του συνόλου των πιθανών υποκειμενικοτήτων μπορεί να οδηγήσει όχι στην αναμφίβολα ανέφικτη αντικειμενικότητα αλλά σε μια πλησιέστερη εκδοχή της.²⁰ Τα

ατομικά βιώματα σφυρηλατούνται στο πλαίσιο μιας συλλογικότητας πολύ σημαντικής για την διαμόρφωση συλλογικής συνείδησης και μνήμης. Ο Μερακλής παρατηρεί πως «ακόμα κι όταν δεν είναι διόλου στις προθέσεις του αφηγητή, μιλώντας αυτός για τον εαυτό του, για την προσωπική και την οικογενειακή του ζωή, να μιλάει, σ' ένα μεγάλο βαθμό για τη ζωή όλων συγχρόνως».²¹

Ο Νόρμπερτ Ελίας επιμένει στην ανάγκη να εγκαταλειφθεί το «ιερό» σχίσμα μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου και κατ'επέκταση εσωτερικού και εξωτερικού και μας καλεί σε μια προοπτική «παρασκηνιακής» διάστασης του σύμπαντος, αυτή «της υποκειμενικής εμπειρίας, της συνείδησης». Η αντίληψη πως η υποκειμενικότητα και η αντικειμενικότητα είναι αυστηρά διαχωρισμένες και μόνο η τελευταία χαρακτηρίζεται ως επιστημονική χρειάζεται να ξεπεραστεί καθώς αποτελεί ανάχωμα στη μελέτη των κοινωνικών φαινομένων. Και η υποκειμενικότητα εξίσου μπορεί να αποτελεί αντικείμενο επιστημονικών διαδικασιών. Δεν πρόκειται λοιπόν για την αντικατάσταση της μιας από την άλλη, αλλά για τον επανακαθορισμό των σχέσεων μεταξύ των δύο και την προσεκτικότερη ενασχόληση με την υποκειμενικότητα.²² Ο Βοζίκας σημειώνει: «Η βάση της διαλογικότητας είναι η πολυφωνία, δηλαδή, η συνύπαρξη μέσα στην ενότητα ενός γεγονότος, ενός πλήθους από φωνές, αυτόνομες και ασυγχώνευτες συνειδήσεις που η κάθε μια κουβαλάει τον δικό της κόσμο, ενώ διαλογικότητα είναι η άρθρωση της σχέσης ανάμεσα σε αυτές τις φωνές. Γι' αυτό, σύμφωνα με τη θεωρία της διαλογικότητας, η πηγή του νοήματος δε βρίσκεται στο άτομο. Το νόημα είναι διυποκειμενικό και βγαίνει μέσα από τη διαλογική σύνθεση μεταξύ των ατόμων».²³

Το ημερολόγιο μας δίνει τη δυνατότητα να μελετήσουμε το υποκείμενο, το οποίο όμως αλληλεπιδρά με το κοινωνικό πλαίσιο. Η γέννηση του ημερολογίου εξάλλου ήρθε ως απόρροια ιστορικών μεταβολών, καθώς προϋπέθετε την ανάπτυξη διαφόρων τομέων της ανθρώπινης δραστηριότητας, η οποία συνέβη μετά την Αναγέννηση σε μια μακρά περίοδο διεργασιών στον Ευρωπαϊκό χώρο. Το ημερολόγιο λοιπόν «πολιτογραφείται ως έκφραση κυρίως ευρωπαϊκή».²⁴ Η μελέτη των Philippe Lejeune-Catherine Bogaert²⁵ φωτίζει δύο βασικές ανάγκες που οδήγησαν στην πρακτική τήρησης ημερολογίου. Η πρώτη ανάγκη είχε να κάνει με την επιθυμία του ανθρώπου μέσω του «γνώθι σαυτόν» να διάγει ένα αρμονικό βίο και η δεύτερη πιο πρακτική ανάγκη του να διαχειριστεί τα αγαθά καταγράφοντάς τα στα

καλεντάρια των εμπορικών οίκων της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και αργότερα της Ενετικής πολιτείας. Παράλληλα ξεκίνησε και η καταγραφή σημαντικών γεγονότων της συλλογικής ζωής, όπως οι πόλεμοι, οι λοιμοί, τα φυσικά γεγονότα.²⁶

Οι Lejeune-Bogaert αναφέρονται και σε άλλες επιμέρους επινοήσεις που συνετέλεσαν στην πρακτική του ημερολογίου στις διάφορες μορφές του. Πολύ σημαντική υπήρξε η ανάπτυξη της χαρτοποιίας στην Ευρώπη και η εφεύρεση της τυπογραφίας από τα μέσα του 15^{ου} αιώνα μέσω των οποίων διαδόθηκε ο γραπτός λόγος. Η επινοήση επίσης του μηχανικού ρολογιού στις αρχές του 14^{ου} αιώνα και η προοδευτική εξατομίκευσή του αύξησε το ενδιαφέρον για τον υπολογισμό και τη διαχείριση του χρόνου που ξεκίνησε να έχει πια και οικονομική αξία.²⁷ Γύρω στο 1750 άρχισε να παίρνει μια μορφή πιο κοντά σε αυτό που ξέρουμε σήμερα και να πολλαπλασιάζεται.²⁸

Βασικό χαρακτηριστικό της τήρησης ημερολογίου αποτελεί η καταγραφή της ημερομηνίας στην αρχή της καταχώρησης. Υπάρχουν όμως και ημερολόγια χωρίς ημερολογιακή ένδειξη και αυτά κυρίως αποτελούν τα ημερολόγια πολέμου. Η απουσία χρονικού προσδιορισμού στις καταγραφές ίσως να έχει να κάνει με τον φόβο να πέσει το ημερολόγιο στα χέρια του εχθρού. Άλλο χαρακτηριστικό των ημερολογίων αποτελεί ο εν θερμώ χαρακτήρας της μικρής χρονικής απόστασης που χωρίζει το γεγονός από την καταγραφή του και η αποσπασματικότητά τους καθώς συχνά συνιστούν μια αφήγηση χωρίς αρχή, μέση και τέλος.²⁹ Ο ημερολογιακός χρόνος είναι βιωματικός επειδή υπάρχει η «τριβή με το καθημερινό γεγονός»³⁰ και σύγκλιση ανάμεσα στα συμβάντα και στη γραφή.³¹ Ο Νάσος Βαγενάς επισημαίνει: «Γιατί ο ημερολογιογράφος γράφει πριν ακόμη ολοκληρωθεί η εμπειρία από την οποία θα συντεθεί το κείμενό του, και είναι αδύνατο να συνθέσει κανείς μian οργανική μορφή από ένα σύνολο που δεν το γνωρίζει ολόκληρο». ³² Στην ημερολογιακή καταγραφή συνυπάρχουν οι τρεις άξονες του χρόνου: το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον. Ο Άγιος Αυγουστίνος αναφέρει σχετικά με αυτό, «το παρόν του παρελθόντος είναι η μνήμη. Το παρόν του παρόντος είναι η άμεση αντίληψη, και το παρόν του μέλλοντος είναι η προσμονή».³³ Το ημερολόγιο αποτελεί μια πράξη εσωστρέφειας και απομόνωσης αφού απαιτείται η απομάκρυνση από τους άλλους προκειμένου το υποκείμενο να καταγράψει σκέψεις, συναισθήματα, γεγονότα,

εξάλλου «θεωρητικά δεν προϋποθέτει καν τον αναγνώστη».³⁴ Ένα ημερολόγιο είναι από τη φύση του προσωπικό και ιδιωτικό.³⁵

Τα ημερολόγια, ως αρχεία³⁶, αποτελούν ιστορική πηγή. Τις τελευταίες δεκαετίες διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στη μελέτη της διαλογικής πρακτικής της καθημερινότητας. Πράγματα και γεγονότα που σε παλαιότερες μελέτες θεωρούνταν ως απλώς ασήμαντα στην καθημερινή ζωή (τροφήμα, ρούχα, ψώνια) διερευνώνται υπό ένα νέο πρίμα, συχνά με τη μορφή μελετών περίπτωσης για ασήμαντα ή κατακερματισμένα πράγματα. Ένας κατακερματισμένος κόσμος είναι κεντρικός στο πρόβλημα της καθημερινής ζωής και τα ημερολόγια χρησιμεύουν ως πλαίσιο της καθημερινής προσέγγισης.³⁷ Μια προσέγγιση που βασίζεται σε ημερολόγιο για την καθημερινή ζωή διευκολύνει την έρευνα σε γκρίζες περιοχές.³⁸ Τα αρχειακά τεκμήρια (ημερολόγια, επιστολές, φωτογραφίες, συμβόλαια, πιστοποιητικά γεννήσεως, κ.ά. κα) δημιουργούνται από την κοινωνική δραστηριότητα και την επικοινωνία των ανθρώπων και των οργανισμών. Τα ημερολόγια σκιαγραφούν τις εκφάνσεις της κοινωνικής ζωής του ανθρώπου, αποτυπώνουν την ιστορία του, απαθανατίζουν τις εμπειρίες του και εξυπηρετούν την λειτουργία της μνήμης. Κάποια καταστρέφονται αμέσως μόλις δημιουργηθούν, άλλα φυλάσσονται για κάποιο διάστημα και άλλα διατηρούνται όταν κρίνεται ότι έχουν πρακτική ή συναισθηματική αξία.³⁹

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

¹ Θανοπούλου Μ., Πετρονώτη Μ., Βιογραφική Προσέγγιση: μια άλλη πρόταση για την κοινωνιολογική θεώρηση της ανθρώπινης εμπειρίας, στο *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, The Greek Review of Social Research, τχ. 64, 1987, σ. 21-22

² «Η βιογραφική μέθοδος είναι η μελετημένη συλλογή και ερευνητική χρήση τεκμηρίων ζωής, ιστοριών, απολογισμών και αφηγήσεων (Plummer, K, 1983, *Documents of life*, London: Allen and Unwin, σ. 13), που περιγράφουν καθοριστικές-σημαδιακές στιγμές της ζωής συγκεκριμένων ανθρώπων. Τα στοιχεία αυτά περιλαμβάνονται σε γραπτές αυτοβιογραφίες (autobiographies) και βιογραφίες (biographies) (Dilthey 1910/1963, *Autobiography and History*, στο: Dilthey W. (1962) *Pattern and meaning in History: Thoughts of History and Sociology*, edited with an introduction by H. P. Rickman, New York: Harper & Row, σ. 85-93), ημερολόγια (diaries), επιστολές (letters), νεκρολογίες (obituaries), καθώς και σε αφηγήσεις ζωής (life stories) και ιστορίες ζωής (life histories), δηγήσεις προσωπικών εμπειριών (personal, experience stories), προφορικές ιστορίες (oral histories) και προσωπικές ιστορίες (personal histories) (Denzin 1989, *Interpretive Biography*, Newbury Park, CA: Sage Publications / Qualitative Research Methods, v. 17, σ. 7) στο Κακάμπουρα Ρ., *Αφηγήσεις Ζωής, Η βιογραφική προσέγγιση στη σύγχρονη λαογραφική έρευνα*, Αθήνα: Διάδραση, 2011, σ. 31

³ Θανοπούλου Μ., Πετρονώτη Μ., 1987, ό.π., σ. 22-23

⁴ Πασσερίνι Λ., *Σπαράγματα του 20ού αιώνα. Η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*, Αθήνα: Νεφέλη, 1998, σ.16

⁵ Χρυσανθοπούλου Β., *Τόποι μνήμης στην καστελλοριζιακή μετανάστευση και διασπορά*, Αθήνα: Παπαζήση, 2017, σ. 89

⁶ Θανοπούλου Μ., Πετρονώτη Μ., 1987, ό.π., σ. 27-28

⁷ Βλ. Κακάμπουρα Ρ., *Αφηγήσεις Ζωής, Η βιογραφική προσέγγιση στη σύγχρονη λαογραφική έρευνα*, Αθήνα: Διάδραση, 2011

⁸ Μπαμπούνης Χ, *Ιστορική Αφήγηση και Πηγές*, Αθήνα: Παπαζήση, 2013, σ. 68

- ⁹ Μπαμπούνης Χ., Τουλιάτος, Σ., *Μεθοδολογία και ερμηνεία της ιστορίας*, Αθήνα: Παπαζήση, 2017, σ. 208
- ¹⁰ Χρυσανθοπούλου Β., 2017, ό.π., σ. 95
- ¹¹ Θανοπούλου Μ., Πετρονώτη Μ., 1987, ό.π., σ. 24-26
- ¹² Θανοπούλου Μ., Πετρονώτη Μ., 1987, ό.π., σ. 26-27
- ¹³ Bunkers S. (1990) Subjectivity and Self-Reflexivity in the Study of Women's Diaries as Autobiography, *Auto/Biography Studies*, Vol.5, Issue 2, 1990, pp. 114-123, σ. 115
- ¹⁴ Hui-yu Caroline TS' AI, Diaries and Everyday Life in Colonial Taiwan, *Japan Review, Journal of The Internation Research Center for Japanese Studies*, n. 25 (2013), σ. 147
- ¹⁵ Πασσερίνι Λ., 1998, ό.π., σ.26
- ¹⁶ Ίγκερς Γκ., *Η ιστοριογραφία στον 20ό αιώνα*, Αθήνα: Νεφέλη, 2006, σ.131
- ¹⁷ Πασσερίνι Λ., 1998, ό.π., σ.14
- ¹⁸ Ίγκερς Γκ., 2006, ό.π., σ.133
- ¹⁹ Ίγκερς Γκ., 2006, ό.π., σ.135
- ²⁰ Μπαμπούνης Χ., Τουλιάτος, 2017, ό.π., σ. 233
- ²¹ Μερακλής Μ.Γ. *Έντεχνος Λαϊκός Λόγος. Κείμενα και κριτική νεοελληνικού λόγου*, Αθήνα: Καρδαμίτσας, 2007, σ. 88
- ²² Πασσερίνι Λ., 1998, ό.π., σ.36-37
- ²³ Βοζίκας Γ., «Λαογραφία και μυθιστόρημα. Διαλογικές σχέσεις μεταξύ επιστήμης, τέχνης και αστικού πολιτισμού», *Λαογραφία* 42 (2010-2012) [*Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου «1909-2009: 100 Χρόνια Ελληνικής Λαογραφίας»*, (Πανεπιστήμιο Αθηνών, 11-13.03.2009) (επιμ. Μ. Αλεξιάδης και Γ. Χ. Κούζας), Ελληνική Λαογραφική Εταιρεία και Τομέας Βυζαντινής Φιλολογίας και Λαογραφίας του Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών]:145-169 στο Χρυσανθοπούλου Β., 2017, ό.π., σ. 89

- ²⁴ Δημητρίου, Ε., 2007, ό.π., σ. 15
- ²⁵ Lejeune Ph., Bogaert C., *Un Journal à Soi*, Paris, Textuel, 2003 στο Δημητρίου, Ε., 2007, ό.π. σ. 16
- ²⁶ Δημητρίου Ε., 2007, ό.π. σ. 16-17
- ²⁷ Δημητρίου Ε., 2007, ό.π. σ. 17
- ²⁸ Hui-yu Caroline TS' AI, 2013, ό.π., σ. 146
- ²⁹ Δημητρίου Ε., 2007, ό.π., σ.35
- ³⁰ Μουλλάς Π, *Ο λόγος της απουσίας. Δοκίμιο για την επιστολογραφία με σαράντα ανέκδοτα γράμματα του Φώτου Πολίτη (1908-1910)*, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα, 1992, σ. 165
- ³¹ Πασχαλίδης Γρ., *Η ποιητική της αυτοβιογραφίας*, εκδ. Σμυλή, Αθήνα, 1993, σ.20
- ³² Βαγενάς Ν., «Έξι νύχτες στην Ακρόπολη: Το ημερολόγιο ως μυθιστόρημα», *Διαβάζω*, τ. 155τ. 155 (1986), σ. 79-83 στο Δημητρίου Ε. *Ο πόλεμος ως προσωπικό βίωμα: ο ελληνοϊταλικός πόλεμος 1940-1941 μέσα από τα προσωπικά ημερολόγια Ελλήνων στρατιωτών*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα, 2007, σ.35
- ³³ Αγίου Αυγουστίνου, *Εξομολογήσεις*, Α'τ., μετ. Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, Αθήνα: Πατάκη, 1997, σ.173
- ³⁴ Δημαράς, Κ, *Νεοελληνική επιστολογραφία*, εκδ. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, 1963, σελ. θ'
- ³⁵ Hui-yu Caroline TS' AI, 2013, ό.π., σ. 162
- ³⁶ «Αρχείο είναι το σύνολο των πρωτογενών τεκμηρίων, ανεξαρτήτως χρονολογίας, μορφής και ύλης το οποίο έχει παραγάγει, παραλάβει και συγκεντρώσει ένα φυσικό ή νομικό πρόσωπο στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων του.» Θα λέγαμε ότι αποτελεί μια σειρά φωτογραφιών οι οποίες τραβήχτηκαν αυτόματα με σειρά και ρυθμό που καθορίζεται από την ίδια την δραστηριότητα και μπορούν να χρησιμεύσουν ως μαρτυρία ή απόδειξή της. (Γιαννακόπουλος, Γ., Μπουντούρη, Β., *Εισαγωγή στην Αρχειονομία*, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα, 2015, σ. 5-6)

³⁷ Hui-yu Caroline TS' AI, 2013, ό.π., σ. 146

³⁸ Hui-yu Caroline TS' AI, 2013, ό.π., σ. 146

³⁹ Γιαννακόπουλος Γ., Μπουντούρη, Β., 2015, ό.π., σ. 8

1.2. Τα ημερολόγια του ελληνοϊταλικού πολέμου

Έχουν εντοπιστεί περίπου 50 ημερολόγια για τον ελληνοϊταλικό πόλεμο του 1940-41. Ανάμεσα τους βρίσκονται και 4 επίσημα ημερολόγια μονάδων, τα οποία έχουν εκδοθεί στο διάστημα 1945-2006. Γι' αυτά τα ημερολόγια που περιγράφουν την εμπειρία του πολέμου συνηθίζονται οι όροι «πολεμικό ημερολόγιο», «ημερολόγιο πολέμου», «ημερολογιακές σημειώσεις» και σπανιότερα ο όρος «σημειωματάριο».¹ Κάποια από αυτά υπέστησαν τροποποιήσεις από τον συγγραφέα ή τον εκδότη κι εμπλουτίστηκαν με αναμνήσεις, κρίσεις και θέσεις.² Σαφής πρόθεση του συγγραφέα αποτελεί η προβολή της προσωπικής τους συμβολής στον έπος του '40, είναι ένα τρόπος να δηλώσουν «ήμουν κι εγώ εκεί». Οι πολεμιστές εξάλλου στη συλλογική συνείδηση και των νεότερων γενεών έχουν καταγραφεί ως μαχητές με μια αίσθηση υπεροχής.³ Η αφήγηση των περισσότερων δημοσιευμένων και κατατεθειμένων ημερολογίων σε αρχεία ξεκινά με τα γεγονότα της 28^{ης} Οκτωβρίου 1940, ακόμα και στην περίπτωση που ο ημερολογιογράφος ξεκίνησε με την καταγραφή μέρες αργότερα.⁴ Η Ελένη Δημητρίου παρατηρεί:

«Ήταν το κάλεσμα της ιστορίας που τους ώθησε να γράψουν και να δημοσιεύσουν, το εμείς που τόσο συγκλονισμένοι βίωσαν και όχι ένα εγώ σε αναζήτηση. Το προσωπικό στοιχείο περιορίζεται ασφυκτικά στα ημερολόγια του ελληνοϊταλικού πολέμου. Τα ημερολόγια αυτά ήταν ο καρπός της αντίστασης του ατόμου στο χρόνο και στη λήθη και όχι ο χώρος κρυμμένων μυστικών και εξομολογήσεων. [...] Οι συντάκτες τους δεν προχώρησαν σε καταγραφές που να συνδέουν την προηγούμενη ζωή με την τρέχουσα, τον προηγούμενο εαυτό με αυτόν που οι σκληρές πρωτόγνωρες συνθήκες διαμόρφωναν.»⁵

Στα ημερολόγια πολέμου δεν τίθεται το ζήτημα της ενδοσκόπησης και της αυτοβελτίωσης μέσα από την αυτοπαρατήρηση, όπως συμβαίνει σε άλλα ημερολόγια. Σε αυτά δεν υπάρχουν περιγραφές των ψυχικών καταστάσεων. Η συλλογική προσπάθεια είναι το επίκεντρο, η υποταγή του ατόμου σε άνωθεν διαταγές, η έκφραση της υποκειμενικότητας περιορίζεται και γι' αυτό εκλείπει ο προσωπικός χαρακτήρας στη γραφή. Στο ημερολόγιο δεν αποτυπώνεται ο εσωτερικός κόσμος, οι μύχιες σκέψεις και τα συναισθήματα αλλά η δράση του υποκειμένου, των

συμπολεμιστών και των αντιπάλων. Οι περιγραφές εξαντλούνται στο επίπεδο των γεγονότων και των συνθηκών αυτό εξάλλου προστάζει η ελάχιστη ανάπαυση και η αντίληψη πως η έκφραση του προσωπικού ψυχικού βίου αποτελεί εγωιστική πολυτέλεια. Τα συναισθήματα δίνονται μέσα από την καταγραφή των δράσεων. πάρχουν βέβαια και εξαιρέσεις όπως το Ημερολόγιο του Λουκάτου «Οπλίτης στο Αλβανικό Μέτωπο 1940-1941». ⁶ Σε αυτό ο συγγραφέας επεξεργάστηκε γλωσσικά και υφολογικά τις ημερολογιακές του σημειώσεις, και μάλιστα σε μεγάλη ηλικία, αφήνοντας αναστοχαστικά να διαφαίνονται σκέψεις και συναισθήματα. Το κείμενο του γίνεται κάποτε φιλοσοφικό και ενδιαφέρον από ψυχολογική σκοπιά. Ο Λουκάτος όμως, ως παιδαγωγός, ετοίμασε τις σημειώσεις του για δημοσίευση, όπως ο ίδιος επισημαίνει στον πρόλόγο του για να μάθουν και οι νεώτερες γενιές. Τα περισσότερα ημερολόγια τελειώνουν με την έναρξη της γερμανικής κατοχής και την επιστροφή των μαχητών στους τόπους καταγωγής τους, σταματούν δηλαδή στη στιγμή που «κινδυνεύουν» να αποκτήσουν προσωπικό τόνο και ξεκινά ο ιδιωτικός χώρος του ημερολογιογράφου. Το ημερολόγιο πολέμου είναι μια αυτοτελής διήγηση, όταν υπάρχει η πρόθεση του συγγραφέα να αναφερθεί εκτενέστερα στη ζωή του επιλέγει τη μορφή της αυτοβιογραφίας.⁷ Ο Λουκάτος στην Εισαγωγή του Ημερολογίου του «Οπλίτης στο Αλβανικό Μέτωπο 1940-1941» γράφει σχετικά με την απόφαση της καταγραφής:

«Ήθελα όμως να φυλάξω κάπως τον «ίσκιο» αυτόν της ζωντανής λεπτομέρειας, για να μου αφηγείται και να του αφηγούμαι, αναβιωτικά, τα όσα αφορούσαν τους «Συνστρατιώτες» μου, τους Αξιωματικούς μας, και την αγχώδη ψυχολογία των πολεμιστών, ακόμη και των Ιταλών μας, απέναντι...»⁸

Η γλώσσα αυτών των ημερολογίων ποικίλλει. Η πλειοψηφία είναι γραμμένη στην ομιλούμενη γλώσσα με επιρροές από την καθαρεύουσα και την ξύλινη γλώσσα της μεταξικής κυβέρνησης. Σε πολλά υπάρχουν πολλά γραμματικά και συντακτικά λάθη. Η έλλειψη εκπαίδευσης εξάλλου δεν εμπόδιζε την τήρηση ημερολογίου. Η χρήση παράλληλων τύπων της δημοτικής και της καθαρεύουσας αντανακλά το γενικότερο γλωσσικό ζήτημα.⁹ Το γεγονός ωστόσο ότι αυτοί οι άνθρωποι από τη μία κρατούν το όπλο και από την άλλη την πέννα προσπαθώντας να κρατήσουν στη μνήμη όσα συγκλονιστικά ζουν είναι ιδιαίτερα συγκινητικό.

Το ημερολόγιο της Μαυραγάνη μπορεί να ενταχθεί στην ευρύτερη κατηγορία των ημερολογίων του ελληνοϊταλικού πολέμου αφού σε αυτό καταγράφονται καθημερινά οι μάχες του στρατού των μετόπισθεν. Παρουσιάζει ωστόσο μια ιδιαιτερότητα. Αποτελεί ένα υβριδικό είδος, που κινείται ανάμεσα στην «αυτοβιογραφία που στηρίζεται στη χρονολογική καταγραφή προσωπικών βιωμάτων, καθώς και κρίσεων, παρατηρήσεων στα καθημερινά γεγονότα»¹⁰ και σε ένα «επίσημο και υποχρεωτικώς τηρούμενο βιβλίο που αφορά στην καταγραφή λεπτομερειών μιας διαδικασίας»¹¹, εν προκειμένω μιας στρατιωτικής οργάνωσης. Η μέλετη της καθημερινότητας ενδιαφέρει ιδιαίτερα τη λαογραφική επιστήμη, και μάλιστα μιας καθημερινότητας σε περίοδο κρίσης. Η Λαογραφία, όπως και η Ανθρωπολογία, η Ψυχολογία, η Κοινωνιολογία, οι κοινωνικές δηλαδή επιστήμες, οφείλουν να προσεγγίζουν τη μελέτη της καθημερινής ζωής όχι ως «επιβαλλόμενη από έξω», αλλά όπως βιώνεται από τα ίδια τα υποκείμενα που μελετώνται, εν προκειμένω από την ίδια τη Μαυραγάνη και τις συντρόφους της.

Το ημερολόγιο λοιπόν ως γραμματειακό είδος κινείται στα όρια της ιστορίας, της λογοτεχνίας και της γραφής της καθημερινότητας¹² κι ενισχύει «την αμφισβήτηση της καθαρότητας των ειδών και της συστηματικής ομαδοποίησής τους».¹³ Ο Βελουδής στη Γραμματολογία του τα κατατάσσει στα «χρηστικά αντικείμενα».¹⁴ Πράγματι, το Ημερολόγιο της Μαυραγάνη έχει και χρηστική αξία καθώς σχεδόν καθημερινά¹⁵ κατέγραφε τις δράσεις της ΕΟΝ Θηλέων Μεσσηνίας αλλά το χρησιμοποίησε και ως μέσο έκφρασης προσωπικών σκέψεων και συναισθημάτων. Αξίζει να τονιστεί πως το ημερολόγιο ως ιστορική πηγή δεν οδηγεί στην εξαγωγή απόλυτα ασφαλών συμπερασμάτων με γενική ισχύ λόγω των περιορισμών που τίθενται από τον χαρακτήρα του γράφοντος και από τις συνθήκες συγγραφής του.¹⁶

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

¹ Δημητρίου Ε., 2007, ό.π., σ.84

² Δημητρίου Ε., 2007, ό.π., σ.85

³ Δημητρίου Ε., 2007, ό.π., σ.93

⁴ Δημητρίου Ε., 2007, ό.π., σ.105

⁵ Δημητρίου Ε., 2007, ό.π., σ.106

⁶ Λουκάτος Δ., *Οπλίτης στο Αλβανικό Μέτωπο*, Ημερολογιακές Σημειώσεις 1940-41, Αθήνα: ποταμός, 2001

⁷ Δημητρίου Ε., 2007, ό.π., σ.107-109. Μεταξύ ημερολογίου και αυτοβιογραφίας υπάρχει μια θεμελιώδης διαφορά. Η αφήγηση του ημερολογίου είναι πιο διαδοχική και συχνή και συνήθως στερείται πλήρους πληροφόρησης για ένα άτομο ή ένα μέρος. Αντίθετα, μια αυτοβιογραφία αποτελεί συνήθως οργανωμένη αφήγηση ενσωματωμένη στη μνήμη. (Hui-yu Caroline TS' AI, 2013, ό.π., σ. 147). Για την περαιτέρω μελέτη των Ημερολογίων βλ. σχ. Ben-Amos Batsheva & Ben-Amos Dan, *The Diary: The Epic of Everyday Life*, Indiana University Press, 2020

⁸ Λουκάτος Δ., 2001, ό.π., σ.9

⁹ Δημητρίου Ε., 2007, ό.π., σ.110-11

¹⁰ Η καθημερινή ζωή είναι ένας αόριστος όρος που αναφέρεται στην επαναλαμβανόμενη πρακτική της καθημερινότητας. Η προβληματική της καθημερινής ζωής προκαλεί διαλόγους και αντιλόγους. Ωστόσο, στον ορθολογικό λόγο της νεωτερικότητας η καθημερινή ζωή φορτώνεται με αρνητικούς χαρακτηρισμούς όπως ανιαρή, μονότονη και επαναλαμβανόμενη. Από την άλλη όμως μπορεί επίσης να θεωρηθεί ως συναισθηματική και εκφραστική, γεμάτη επιθυμίες, μυρωδιές, επαφές. Η καθημερινή ζωή στη σύγχρονη κοινωνία φαίνεται λοιπόν να διαιρείται σε μικρότερες μονάδες χώρου και χρόνου. Τα μουσεία και οι εκθέσεις απεικονίζουν ακριβώς αυτά τα ειδικά χαρακτηριστικά της καθημερινής ζωής στη νεωτερικότητα. Επομένως, αυτή η καθημερινή ζωή δεν είναι εσωτερική, του εαυτού, αλλά επιβάλλεται από άλλους. Κατά συνέπεια, η αναπαράσταση της καθημερινής ζωής αποτελεί «εξωτισμό» όταν την παρατηρούν οι άλλοι και όχι απλώς μια θέαση της εσωτερικής

καθημερινής ζωής κάποιου. (Highmore Ben, *Everyday Life and Cultural Theory: An Introduction*. Routledge, 2002, σ. 22, στο Hui-yu Caroline TS' AI, 2013, ό.π., σ. 147)

¹¹ Μπαμπινιώτης Γ., *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Κέντρο Λεξικολογίας, Αθήνα, 2002, σ. 730

¹² Ως εκ τούτου έχει αποτελέσει πεδίο μελέτης για διαφορετικά επιστημονικά πεδία, αναδεικνύοντας έτσι την ανθρωπολογική, την κοινωνική, την ηθική, την αισθητική και την ψυχολογική λειτουργία τους. (Δημητρίου Ε., 2007, ό.π., σ. 33)

¹³ Δημητρίου Ε., 2007, ό.π., σ. 37

¹⁴ Βελουδής Γ., *Γραμματολογία. Θεωρία λογοτεχνίας*, Αθήνα, Δωδώνη, 1994, σ.

¹⁵ Οι φαινομενικά ασήμαντες λεπτομέρειες και τα επαναλαμβανόμενα μοτίβα της καθημερινής ζωής χρησιμεύουν ως αφετηρίες από τις οποίες θα ξεδιπλωθούν διαδοχικές προσπάθειες πολύ μεγαλύτερων, συστημικών αλλαγών. (Goldstein Joshua. "Introduction." *In Everyday Modernity in China*, ed. Madeleine Yue Dong and Joshua Goldstein. University of Washington Press, 2006, σ. 8-9 στο Hui-yu Caroline TS' AI, 2013, ό.π., σ. 161)

¹⁶ Δημητρίου Ε., 2007, ό.π., σ. 12-13

τελευταίο σμήνος και το σκοτάδι κάπως εσκέπασε την πόλιν μας, ξεχύθηκε όλος ο κόσμος, με κάποια απορία πως έζησε μέσα στο πανδαιμόνιον εκείνο και πήγε προς τα βουνά, τις χαράδρες και τις σπηλιές.»

Η ΕΟΝ Καλαμάτας συνεχίζει να υπάρχει με πολλούς ωστόσο περιορισμούς ως προς τη δράση της («Η Διοίκησης έχει παύσει σχεδόν να λειτουργεί, ουδεμία Φαλαγγίτισσα σχεδόν δεν παρουσιάζεται οι συναγερμοί είναι συνεχείς») μέχρι και το δεύτερο δεκαήμερο του Μαΐου, από εκεί κι έπειτα σταματά τη λειτουργία της αφού σταμάτησε και η Κεντρική Διοίκηση. Στις 29.4.1941 με ύφος δραματικό αλλά και ήσυχο η Μαυραγάνη γράφει:

«Εξημέρωσεν η πρώτη ημέρα της δουλείας μας. Είναι φρικτή και τρομερή. [...] Η όψις της πόλεώς μας, κατειλημμένης από του εχθρού είναι απαισία [...] Νεκρική ηρεμία εκ μέρους των πολιτών υπάρχει στην Καλαμάτα».

Το ημερολόγιο ωστόσο μαρτυρά πως η Μαυραγάνη συνεχίζει τον αγώνα της καθώς στο μέτρο που μπορεί προσφέρει τις υπηρεσίες της και δεν παραλείπει να ενημερώνει το Ημερολόγιο. Σε συνεργασία με τον πρώην διαχειριστή του οίκου Τραυματία (κι αυτός έχει παύσει τη λειτουργία του) προσέφεραν με τα χρήματα του οίκου Τραυματία ψωμί σε νηστικούς και ταλαιπωρημένους στρατιώτες. Μοίρασε επίσης για τελευταία φορά μαζί με Βαθμοφόρους διάφορα γλυκίσματα σε τραυματίες των Νοσοκομείων και αφιέρωσε τις εικόνες της Διοίκησης σε διάφορες εκκλησίες έξω από την πόλη. Η ΠΥΑΜ κι αυτή με τη σειρά της μοίρασε τα είδη ιματισμού σε οικογένειες βομβόπληκτων καθώς και ο Οίκος Τραυματία όλα τα αντικείμενά του οικιακής χρήσης.

Η Μαυραγάνη, αν και η επίσημη δράση της ΕΟΝ έχει προ πολλού σταματήσει, επιθυμεί να καταγράψει το τέλος αυτό και στο ημερολόγιο κινούμενη ίσως από την προσωπική της ανάγκη να ολοκληρώσει το έργο που της ανατέθηκε και η ίδια να κρατήσει για πάντα ζωντανή στη μνήμη της την συμμετοχή της στην οργάνωση αφού το ημερολόγιο τελικά θα μείνει στα χέρια της, δεν το κατέθεσε στη Νομαρχιακή Επιτροπή όπως έγινε με το υπόλοιπο υλικό της Διοίκησης:

«Κατόπιν διαταγής του Γενικού Επόπτου, διά την διάλυσιν της ΕΟΝ Μεσσηνίας, και ανακοινώσεως γενομένης εις τον τύπον της Πρωτευούσης εκ μέρους της Κυβερνήσεως περί διαλύσεως της Εθνικής Οργανώσεως Νεολαίας, αφού ετακτοποιήθησαν ορισμένα ζητήματα, εκοινοποιήθη η Διαταγή εις τους έξω Σχηματισμούς υπό της Νομ. Επιτροπής, συνεκεντρώθη το υλικόν της Διοικήσεως και με την διάλυσιν ταύτης, παρεδόθη εις την Νομαρχιακήν Επιτροπή. Ο οίκος του τραυματίου μη έχων πόρους δια να σιτίζει τους Στρατιώτας και αφού ανεχώρησαν οι πιο πολλοί εξ αυτών, διελύθη προ πολλού. Τα της ΠΥΑΜ παρεδόθησαν εις την Νομαρχίαν. Από της 30^{ης} Μαΐου οπότε η περιουσία της Διοικήσεως παρεδόθη εις την Ν.Ε παύει πλέον να υφίσταται και η ΕΟΝ Θηλέων Μεσσηνίας. Εν Καλάμαις τη 6 Ιουνίου 1941.»

Φαίνεται πως για τη Μαυραγάνη το Ημερολόγιο αυτό ήταν πολύ σημαντικό και η άριστη κατάσταση στην οποία διατηρήθηκε και διατηρείται από τους επιγόνους της το μαρτυρά. Διαβάζοντάς το εύκολα συμπεραίνει κανείς πως το περιεχόμενό του δεν εξαντλείται απλώς στην επιγραμματική υπηρεσιακή αναφορά της ΕΟΝ Θηλέων Καλαμάτας αλλά προχωρά και στην καταγραφή των εξελίξεων του πολέμου, σε σκέψεις και συναισθήματα. Ο αναστοχαστικός και κριτικός χαρακτήρας της γραφής θυμίζει τις Ημερολογιακές Σημειώσεις του Λουκάτου για το μέτωπο.

Μετά την διάλυση της Ε.Ο.Ν. δημιουργήθηκε μια μυστική αντιστασιακή οργάνωση με πρωτοβουλία της κόρης του Ιωάννη Μεταξά, Λουκίας, η οποία υπήρξε Πρόεδρος της Οργάνωσης. Ιδρυτικά μέλη της οργάνωσης αποτέλεσαν νέοι και νέες της Ε.Ο.Ν. και απλά μέλη πρόσωπα εκτός της Ε.Ο.Ν. Μετά από λίγο καιρό οι γυναίκες αποσπάστηκαν από τους άνδρες και ίδρυσαν μια αμιγώς γυναικεία αντιστασιακή ομάδα την «ΣΠΙΘΑ» ενώ οι άνδρες έξι μήνες αργότερα συγκρότησαν το «ΕΘΝΙΚΟ ΚΟΜΙΤΑΤΟ ΝΕΩΝ».⁶ Η Μαυραγάνη ωστόσο, όπως μου μετέφεραν οι συγγενείς της, παρά τις πολύ καλές σχέσεις που είχε με την κόρη του Μεταξά, δεν εντάχθηκε στην «ΣΠΙΘΑ», αλλά έγινε μέλος της μυστικής οργάνωσης «Γρίαινα», η οποία ιδρύθηκε στα τέλη του 1941 από μια μικρή ομάδα κατώτερων αξιωματικών της οποίας ιδρυτικό μέλος ήταν ο αδελφός της Σπύρος Μαυραγάνης, Ταγματάρχης τότε αυτοκινήτων. Η οργάνωση είχε συσταθεί προκειμένου να αντιμετωπισθούν «τα Εθνικά προβλήματα τα οποία ήρχιζον να γεννώνται από την κατοχήν». Οι σκοποί της

οργάνωσης ήταν η δημιουργία εσωτερικού μετώπου αντιστάσεως. η αλληλοβοήθεια των μελών, η αντιμετώπιση των προσπαθειών ανάμιξης της πολιτικής στον στρατό, η οργάνωση αποστολών στο εξωτερικό για την ενίσχυση του στρατού, η περίθαλψη των οικογενειών των αγωνιζόμενων στρατιωτικών και συναδέλφων και η δημιουργία επαφής με το Συμμαχικό Στρατηγείο. Η οργάνωση εξέδιδε μυστικά έντυπα, όπως την «ΤΡΙΑΙΝΑ» και το «ΚΡΥΦΟ ΣΧΟΛΕΙΟ», η Μαυραγάνη ήταν επιφορτισμένη με τη διανομή των εντύπων αυτών.⁷

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

¹ Αγγελής Β., 2006, ό.π., σ. 84

² Ανδρειωμένος Γ., 2012, ό.π., σ. 53-54

³ Αγγελής Β., «*Εθνική Οργάνωση Νεολαίας (ΕΟΝ) 1936-1941*» στο: *Ιστορικά*, 2010, σ. 39-68, σ. 62

⁴ http://ioannismetaxas.gr/Varius/Dialisis_EON.html Ανακτήθηκε στις 22.3.2020

⁵ Χατζηπατέρας Κ., Φαφαλιού Μ., *Μαρτυρίες 40-44*, Αθήνα:Κέδρος, 1985, σ. 348 στο Πετράκη, Μ., *1940-Ο άγνωστος πόλεμος, Η ελληνική πολεμική προσπάθεια στα μετόπισθεν*, Αθήνα: Εκδ. Πατάκη, 2014

⁶ <http://ioannismetaxas.gr/Spitha.html> Ανακτήθηκε στις 22.3.2020

⁷ <https://stratistoria.wordpress.com/1945/09/08/19450908-triaina/> Ανακτήθηκε στις 7.6.2020